

Changes in the spiritual and enlightened life of the villages of the Ferghana valley under Russian colonialism

Feruza ISAKOVA¹

Andijan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received October 2021

Received in revised form

15 October 2021

Accepted 15 November 2021

Available online

25 December 2021

ABSTRACT

This article describes the history of the development of spiritual and educational life in the villages of the Fergana Valley, during the period of Russian colonialism. Namely, the formation of the education system: traditional, religious and Russian-native schools. It also describes the process of establishing control over national education by the colonialists and the policy of Russification.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss11/S-pp1-8>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

school,
madrasah,
cemetary,
administration,
politics,
people,
enlightenment,
education,
upbringing,
mosque,
foundation,
property,
cell,
village,
colony,
Russification,
faith,
marriage,
religion.

---

¹ Senior lecturer at the Department of “World History” of Andijan State University, Doctor of Philosophy in History (PhD). Andijan, Uzbekistan.

Россия мустамлакачилиги даврида Фарғона водийси қишлоқларининг маънавий-маърифий ҳаётидаги ўзгаришлар

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

мактаб,
мадраса,
қорихона,
маъмурият,
сиёsat,
халқ,
маърифат,
таълим,
тарбия,
масжид,
вақф,
мулк,
хужра,
қишлоқ,
мустамлака,
руслаштириш,
эътиқод,
турмуш,
дин.

Ушбу мақолада рус мустамлакачилиги даврида Фарғона водийси қишлоқларида маънавий-маърифий ҳаётнинг ривожланиш тарихи ёритилган. Таълим тизимининг шаклланиши: анъанавий, диний ва рус-тузем мактаблари ҳақида маълумот берилган. Унда мустамлакачилар томонидан миллий таълим устидан назорат ўрнатиш, руслаштириш сиёsatини юритиш жараёни ҳам баён этилган.

Изменения в духовно-просветительское жизни деревней Ферганской долины в условиях Российского колониализма

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

школа,
медресе,
корихона,
администрация,
политика,
народ,
просвещение,
образование,
воспитание,
мечеть,
вакуф,
собственность,
хужра,
кишлак,
колонизация,
русификация,
вера,
быт,
религия.

В данной статье, описывается, история развития духовно-просветительской жизни в кишлаках Ферганской долины, в период Российского колониализма. А именно, формирование системы образования: традиционных, религиозных и русско-туземных школ. Также описывается процесс установления контроля над национальным просвещением со стороны колонизаторов и проведения политики русификации.

Россия империяси Туркистанни забт этар экан, энг аввало, ўлкадаги анъанавий таълим тизимини қайта кўриб чиқиши масаласига эътибор қаратди. Бунинг бир қатор сабаблари бўлиб, биринчидан, анъанавий таълим тизимини йўқотиш орқали маҳаллий уламо ва зодагонлар мавқеини пасайтириш, уларни

иқтисодий асосдан маҳрум этиш, иккинчидан, ўлкада мустамлака тартиблариға жавоб берувчи таълим тизимини жорий этиш, учинчидан, шу йўл орқали руслаштириш сиёсатини амалга ошириш кўзда тутилган эди [1]. Шубҳасиз, маҳаллий аҳоли эътиқоди, турмуш тарзидаги ислом аҳкомларига тегишли зарба беришни ҳам шу йўл орқали амалга ошириш мумкин эди.

Мустамлака тартиби ўрнатилганидан сўнг ҳеч қанча ўтмай, маънавий-маърифий ҳаётда катта ўрин эгаллаган қозикалон, шайхулислом, раис, мутавалли лавозимлари тугатилди [2].

Империя ҳукумати учун маънавий ҳаётнинг таянчи бўлиш миллий маориф устидан аввал назорат, кейин ўз измига ўтказиш, охир-оқибатда, руслаштириш сиёсатини жорий этиш муҳим аҳамият касб этар эди. Шу боисдан ҳам ўлканинг биринчи генерал-губернатори К.П. фон Кауфман [3] (1867–1882), аввало, диний урф-одат, маросимларга аралашмаслик ҳамда миллий маорифга нисбатан руслаштириш сиёсатини қўллаб-қувватлади [4]. Бу борада мусулмон мактаб ва мадрасаларининг аҳамиятини пасайтириш масаласига урғу берилди.

1870-йилда мусулмон халқларига таълим бериш чора-тадбирлари тўғрисида қонун қабул қилинди [5]. Унда бутун империядаги мусулмон халқларига таълим бериш моҳияти мустамлака метрополия манфаатларига бўйсундирилиши белгилаб қўйилди. 1873-йилда генерал-губернатор К.П.фон Кауфман “Туркистон ўлкасида халқ таълими ва ўқув ишларини ташкил этиш режаси”ни тақдим қилди. Унга мувофиқ, диний мактаблар фаолиятига қарама-қарши тарзда маҳаллий аҳоли болалари учун рус-тузем мактабларини очиш белгилаб қўйилди [6]. Империя маъмуриятининг фикрига қўра, фақат шундай мактабларгина маҳаллий аҳолини руслаштириш жараёнига кўмаклашиши мумкин эди. Россия императорининг 1875-йил 17-майдаги қарорига қўра, Туркистон ўқув юртлари бошқармаси ва ўқув юртлари бош инспектори лавозими таъсис этилди [7]. Ушбу бошқарма ваколатига рус мактаблари билан бир қаторда, маҳаллий мактаблар (мактаб, мадраса, қориходоналар) устидан ҳам назорат олиб бориш ҳуқуқи берилди.

Россия империяси мустамлака маъмурияти мактаб, мадрасаларининг иқтисодий асоси бўлган вақф мулкларини чеклаш, охир-оқибатда, уларга чек қўйиш сиёсатини ҳам олиб борди. XIX асрнинг 90-йиллари бошларида вақф ерларини текшириш бошланди. Оқибатда, турли баҳоналар билан кўплаб вақф ерлари тортиб олинди. Қатор мадраса ва қориходоналар вақфлари, “мутаваллилар вақф ҳужжатларини вақтида кўрсатишмади”, деган баҳона билан тан олинмади [8].

Мустамлака маъмуриятининг Туркистон ўлкасидаги маданий-маърифий соҳадаги сиёсати Фарғона вилоятида ҳам ўз аксини топди. Хусусан, “Ал-Ислоҳ” журналида халқ таълимининг мавжуд ҳолатига танқидий қарашлар асосида халқнинг маърифатсизлигини ислоҳ қилишга эътибор қаратилди. Таълим-тарбияга доир чиқишиларда мактаб ва мадрасаларнинг аҳволи, уларнинг замон талабларига жавоб бермай қолгани, ўқув дастурлари, молиявий аҳволи, ўқитиш савияси, тил-имло бирлиги билан боғлиқ масалаларга кенг эътибор берилди [9].

Одатда, мактаблар масjid қошида, баъзан хусусий уйларда фаолият кўрсатган. Масjid қошидаги мактабда исломий ёки бошқа бир руҳоний, мулла ўқитувчилик лавозимини ўтаган. Вақф даромади мактабнинг моддий базаси ҳисобланган. Вақф мулки бор мактабларда ўқитувчининг маоши, мактаб биносини таъмирлаш ишлари вақф даромади ҳисобидан амалга оширилган. Масjid

қошидаги мактабда имом масжид вақфи даромадидан ҳақ олиб, болаларни бепул ўқитган. Ота-оналар имкониятларига қараб ўқитувчига совға-салом берганлар. Одатда, ҳақ тұлашнинг қатъий белгиланған тартиби бўлмаган. Хусусий мактабларда ҳақ тұлаш келишув асосида амалга оширилган [10]. Вақф даромадидан, маҳалла жамоаси, тадбиркорлар эҳсонидан мактаб ўқитувчисига маош берилган. Мактабда аввал “Калимаи Шаҳодат” ёд олдирилиб, кейин араб алифбосини ёдлашга ўтилган. Дастлабки қўлланма Қуръоннинг еттидан бири ҳисобланған “Ҳафтияқ”, сўнгра форс тилидаги “Чор китоб” ёд олдирилган. Шундан сўнгина ёзиш ўргатилган [11].

Мактаб ўкув дастуридаги дарслернинг асосий қисми ислом дини асосларини ўргатишга ва ахлоқий тарбия беришга қаратилган китоблар бўлган. Шунингдек, мактабларда одоб-ахлоқ, маънавий тарбияга ҳам катта эътибор берилган. Ўқувчилар бадиий асарлар, жумладан, Сўфи Оллоёр, Хўжа Ҳофиз, Муҳаммад Фузулий, Алишер Навоий, Абдулқодир Бедил асарларини ҳам ўқиганлар.

Мадрасаларнинг мавқеи ва фарқи вақф мулкининг миқдори, даромади ҳамда ҳужраларнинг сони билан ҳам белгиланған. Мадрасаларнинг 4 та тоифаси қуйидагича бўлган: йирик мадрасалар – талabalар сони 150–1000 нафаргача, мударрислар – 5 нафардан 10 нафаргача; ўрта мадрасалар – талabalар сони 50 нафардан 150 нафаргача, мударрислар 2–4 нафар киши; кичик мадрасалар, асосан, қишлоқ мадрасалари бўлиб, талаба ва мударрислари кам бўлган. Масжид-мадрасаларнинг эса алоҳида биноси ва вақфи бўлмаган, талabalар сони 10 нафардан 30 нафаргача бўлган. Уларда битта мударрис имомликни қўшиб олиб борган. Таъкидлаш жоизки, аксарият нуфузли йирик мадрасалар шаҳарларда жойлашган [12].

Фарғона вилоятида таълим тизимининг қуи босқичини мактаб таълими ташкил этган. 1880-йил 14-февралда Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман [13] вилоят ҳарбий губернаторларига, жумладан, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига ҳам маҳсус фармойиш юбориб, уезд бошлиқларидан ҳар йили биринчи январга қадар ўлка ўкув юртлари бошқармасига шаҳар ва уезддаги мусулмон мактаб, қориҳона, мадрасалари тўғрисида тегишли маълумот жўнатиб туришни талаб қилган [14].

Одатда, қишлоқ мактабларида бир нафар ўқитувчи бўлиб, ўқувчилар сони 4–5 дан 20 нафаргача бўлган. Масалан, Қўқон шаҳри атрофидаги Қипчоқ волости-нинг Қияли, Турк, Тантиқ қишлоқларида мактабларда 4 нафар бола ўқиган бўлса, Кум, Тумор қишлоқларида мактабларда 5, Шўр, Абдусамат қишлоқлари мактабларида 6, Капа қишлоқ мактабида 7, Катта Каламуш қишлоғидаги мактабда 8, Яшик, Бойвачча қишлоқларида мактабларнинг ҳар бирида 10 нафардан бола ўқиган [15]. Ултарма волостининг Жўйрак қишлоғидаги мактабда 13, Қўштегирмон қишлоғида эса 30 нафар ўқувчи ўқиган. Худди шундай ҳолат Риштон волостининг Риштон ва Тўда қишлоқларида ҳам кузатилган [16]. Исфара волостидаги баъзи қишлоқларда эса 40 нафар ўқувчи ўқийдиган мактаблар ҳам бўлган [17]. Қишлоқ шароитидан келиб чиқкан ҳолда, ҳар ким имкониятига қараб тўловни амалга оширган. Масжидлар қошидаги кўпгина мактаблар вақф даромадидан ҳақ олганлари учун мактабдан ҳақ олмаганлар. Масалан, Янгиқўрғон волостининг Тол, Шейхон, Хонобод, Бардон қишлоқларида мактабларда ўқитувчи имом бўлган ва у ота-оналардан ҳақ олмасдан, болаларни бепул ўқитган [18]. Вақф мулкига эга бўлган мактабларнинг моддий шароити вақфи бўлмаган мактабларнидан анча яхши бўлган. Бироқ Қўқон уездидаги 260 та мактабдан фақат 73 та мактабда вақф мулклари бўлган, холос [19].

Бошқа уездлардан фарқли равища, Марғилон уезди мактаблари ҳақидаги маълумотлар унчалик қўп эмас. Лекин архив материалларига таянган ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, Марғилон уезди бошлигининг 1890-йил 7-мартда Фарғона вилояти ҳарбий губернаторига юборган ахборотида 1888-йил уездда жами 42 та мадраса ва 297 та мактаб фаолият юритилгани қайд этилади [20]. Уезддаги мактабларнинг аксарияти хонлик даврида очилган. XIX аср охири – XX аср бошларида уездда янги мактаблар кам ташкил этилган. Марғилон уезди қишлоқ мактаблари ҳолати шаҳарнига қараганда унчалик қониқарли бўлмаган, уларнинг моддий таъминоти етарли даражада эмас эди. Масалан, мавжуд 208 та қишлоқ мактабларининг фақат З фоизининг вақф мулки бўлган, холос.

Ўлкада чор маъмурларининг мусулмон мактабларига нисбатан “аралаш-маслик” сиёсати туфайли уларнинг сони камайиб борган. 1875-йили уездда 428 та мусулмон мактаби бўлиб, уларда 6756 ўқувчи ўқиган бўлса, 1898-йилга келиб, мактаблар сони 431 та бўлиб, улардаги талабалар сони 4121 киши бўлган. 1904-йилга тегишли расмий маълумотларда Андижон уездидаги жами 28 та мадраса ва 316 мактаб бўлганлиги қайд этилади [21]. Уезднинг анъянавий диний мактаблари орасида вақф мулкига эга бўлганлари жуда кам эди. Бундай мактаблар, асосан, масжидлар қошида фаолият кўрсатган. Архив ҳужжатларида Андижон уездидаги 5 та мактабда вақф мулки мавжудлиги кўрсатилган [22]. Ҳудуддаги баъзи бадавлат шахслар турли ер участкаларини сотиб олиб, уни вақфга тақдим этганликлари ёки ўз ҳисобларидан мактаб биноси қуриб берганликлари тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд. Масалан, Домулла Салим Бобо Охунд Қорамулла деган жойдаги ўз тегирмонини вақфга топширган, Абилбой мурод Сўфи Ҳолибеков эса Даъварзин қишлоғидаги 1,5 таноб ерни мактабга расмийлаштириб берган [24].

Фарғона водийсидаги қишлоқ мадрасалари ҳолати ҳақида шуни қайд этиш лозимки, Кўқон хонлигига мадрасалар, одатда, шаҳарлар ҳудудида қурилганлигига қарамай, аҳолининг илм-маърифатга иштиёқи кучлилиги сабабли қишлоқ ҳудудларида ҳам мадрасалар барпо этилган. Кўп ҳолларда мадрасага вақф мулклари ҳам айнан қишлоқ ҳудудларида бўлган. XIX асрнинг 90-йилларига оид маълумотларга кўра, Кўқон уездидаги жами 43 та мадраса бўлиб, улардан 9 таси қишлоқларда жойлашган [25].

Наманган уездидаги 1889-йил 42 та мадраса, 40 та қорихона, 296 та мактаб мавжуд бўлган [26]. Лекин қишлоқ мадрасаларининг сони алоҳида берилмаган. Шунга қарамай, XVI асрда Чодакда ташкил этилган мадраса, Тўрақўрғондаги мадраса, Косон қишлоғида 1829-йили Хўжа Маҳаммад Розикбай томонидан қурилган мадраса, Чумбош қишлоғидаги мадраса ва бошқалар қишлоқ мадрасалари экани маълум [27].

XIX аср охирларига оид маълумотларда мадрасалар ҳолати, ўқувчилар сони ҳақида тўлиқ маълумотлар учрамай, айрим қишлоқ мадрасалари ҳақида умумий маълумот келтирилган, холос. Наманган қишлоқ мадрасалари бошқа ҳудуд мадрасаларига қараганда анча кичик, вақф мулклари ҳам кўп бўлмаган. Ўш уездидаги юқорида таъкидланганидек, таълим даргоҳларининг сони бошқа ерларга нисбатан кам бўлган. 1887-йил уездидаги жами 13 та мадраса мавжуд бўлиб, уларнинг 4 таси қишлоқ мадрасалари эди [28]. Булар орасида бадавлат шахс бўлмиш Пиратбой Холмуродов томонидан 1856-йилда қурилган Пиратбой мадрасаси анча машҳур, йирик мадраса эди. 1891-йилда мазкур мадрасада 2 нафар мударрис ишлаган ва 4 нафар талаба таҳсил олган [29]. Ушбу мадрасанинг каттагина вақф мулки, улардан оладиган юқори даромади ҳам бўлган.

Фарғона водийсида мактаб ва мадрасалар билан бир қаторда қориҳона, дaloилхоналар ҳам мавжуд бўлган. 1887-йилда вақфномаларнинг Фарғона вилояти бошқармасига топширган маълумотномасига кўра, Наманган уездидаги 60 та, Марғилон уездидаги 45 та, Андижон уездидаги 19 та, Ўш уездидаги 16 та қориҳоналар бўлган. Ўқувчилар қориҳонада 4-5 йил давомида Қуръони Каримни тўлиқ ёдлаш билан машғул бўлганлар [30].

Қориҳона ҳам бошланғич диний таълим мактаби ҳисобланган. Қориҳоналарни битирганларга талаб кўп бўлиб, улар масжид, мозор, мақбаралар қошида хизмат қилганлар. Одатда, қориҳоналар шаҳарларда жойлашган, қишлоқ қориҳоналарининг сони унчалик кўп бўлмаган. “Далоилхона” деб номланган мактаблар эса фақат Фарғона вилоятида мавжуд бўлган. Уларда араб тилидаги “Далоил ул-ҳайрот” китоби ўқитилган. Далоилхоналар ҳам қориҳоналар каби маҳсус бинода жойлашган, унда 36 нафар одам ўқиган. 1908-йил вилоятда 3 та дaloилхона мавжуд бўлиб, жами 96 нафар киши таҳсил олган [31].

Қишлоқларда қиз болалар мактаблари жуда кам бўлиб, юзта ўғил болалар мактабларига бир ёки иккита қиз болалар мактаби тўғри келганлиги манбаларда қайд этилади. Масалан, Балиқчи волостида қизлар мактаблари умуман бўлмаган. Исфара волостида эса 211 нафар мактаб ёшидаги болалардан 27 нафар ўғил бола ва 2 нафар қизларгина мактабда таҳсил олганлар, холос. Демак, жами ўқувчиларнинг 2,1 фоизини қиз болалар ташкил этган [32].

XIX асрнинг 90-йилларига келиб, ўлкада хотин-қизларни оммавий ўқитиш масаласи кун тартибига қўйилди. Аммо бу масала, биринчи навбатда, мусулмон руҳонийларининг жуда қаттиқ қаршилигига дуч келди. Улар мусулмон қизларининг мактабларга қатнаб ўқишини тақиқладилар. Шунга қарамасдан, аҳолининг тушунган вакиллари қиз фарзандларини саводли қилиш ниятида гоҳ очиқча, гоҳ яширин ўқитишга, саводини чиқаришга ҳаракат қилдилар.

Фарғона вилоятида 1908-йил 26 446 нафар ўқувчиси бўлган 1 854 та мактаб, 6 913 нафар тингловчиси бўлган отинойи мактаблари фаолият кўрсатди [33]. 1914-йилга келиб эса мактаблар сони 2 586 тага етиб, уларда 41 337 нафар ўқувчи (улардан 8219 нафари қизлар) таҳсил олган [34].

Таъкидлаш жоизки, XIX аср охирлари – XX аср бошларига келиб, вилоятда капиталистик муносабатларнинг ривож топиши, миллий буржуазия қатламиининг юзага келиши, иқтисодий ҳаёт бобидаги ўзгаришлар, мустамлака тузумининг тазиқига қарамай миллий таълим, маориф тармоғининг ўсишига олиб келди.

1916-йил 1-январь ҳолатига кўра, Туркистон ўлкасида жами 7 101 та мактаб ва 449 та мадраса фаолият кўрсатган, Фарғона вилоятида эса мактаблар сони 2 460 та, мадрасалар 105 тани ташкил этган. Мактаблар сонининг маълум даражада камайиши уруш йилларидағи қийинчиликнинг таълим соҳасига таъсири билан ҳам изоҳланади.

Хулоса қилиб таъкидлаш лозимки, XIX аср охири – XX аср бошларида Россия империясининг мустамлакачилик тизими ўрнатилгач, Фарғона водийси қишлоқларининг анъанавий таълим тизими – мактаблар, мадрасалар, шунингдек, қориҳона кабилар, асосан, сақлаб қолинди. Гарчи таълим тизими мустамлака маъмурияти назорати остида бўлса-да, қишлоқ шароитида анъанавий таълимда жуда катта ўзгаришларга учрамади. Анъанавий мактаблар фаолияти чекланишига қарамай, уларнинг сони йилдан-йилга ўсиб борди. Чунки мактаб ва мадрасалар маҳаллий аҳоли ҳаётида асрлар давомида мухим ўрин эгаллаб келган бўлиб, уларнинг диний билимларининг шаклланишига хисса қўшган.

Шу боисдан империя ҳукумати ва унинг маъмурлари мазкур таълим муассасаларини йўқ қилишга доир мустамлакачилик сиёсатини амалга оширди. Йирик қишлоқлар, шунингдек, шаҳарлар яқинидаги қишлоқларда ушбу таълим даргоҳлари ўз фаолиятини олиб борди. Бунда вақф мулклари, тараққийпарвар маҳаллий тадбиркор ва бойларнинг моддий кўмаги катта аҳамиятга эга бўлди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистан мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Андижон, 1995. – Б. 20.
Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане // Труды САГУ. – Ташкент, 1956. – № 6. – С. 12.
2. К.П. фон Кауфман (1867–1882) – Туркистан генерал-губернатори, Туркистан ҳарбий округи қўшинлари қўмондони.
3. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 28.
4. “Россияда яшовчи чет элликларнинг таълим олиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисидаги қоидалар”, 1870 йил 26 март.
5. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане 1865-1924. – Москва: Изд-во. Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – С. 60.
6. Пален К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края. – Санк-Петербург: Сенатская типография, 1910. – С .2.
7. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистан мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Б. 26.
8. Пардаев Қ.У. Миллий уйғониш даври манбаларида адабий ва публицистик муаммолар талқини (“Ал-Ислоҳ” журнали материаллари асосида). Филология фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2008. – Б.30.
9. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. – Тошкент: Фан, 2017. – Б. 89.
10. Қодиров Н.Н. Туркистан ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917 йй.). – Тошкент: Fan va texnologiya, 2014. – Б.15.
11. Ўзбекистон Миллий архиви (Ўз МА), Р-34-жамғарма, 1-рўйхат, 1758-иш, 90-варақ.
12. Константин Петрович Кауфман [1818.19.2(2.3) – 1882.4.5, Тошкент] Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX – в начале XX века (Этнокультурное процессы). – Ташкент: Фан, 1991. Туркистонни босиб олиш мақсадида Россия уюштирган ҳарбий юришларнинг раҳбари, Туркистан генерал-губернатори (1867-82).
13. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12206-иш, 15-16-варақлар.
14. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12554-иш, 14-варақ.
15. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12554-иш, 17-варақ.
16. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12554-иш, 20-варақ.
17. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12554-иш, 21-22-варақлар.
18. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. – Тошкент: Фан, 2017. – Б. 82.
19. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. – Б. 12-15.

20. Обзор Ферганской области за 1904 год. – Новый Маргелан, 1905. – С. 135.
21. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 33275-иш, 5-7-варақлар.
22. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 34188-иш, 11-варақ.
23. Ўз МА, И-47-жамғарма, 1-рўйхат, 328-иш, 62-64-варақлар. Ушбу мадрасаларда жами 2478 нафар талаба ўқиб, уларга 111 та мударрис сабоқ берган.
24. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12554-иш, 1-варақ.
25. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 12206-иш, 145-160-варақлар.
26. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. – Тошкент: Фан, 2017. – Б.265. Мавжуд қишлоқ мадрасалари қуидагилар бўлган: Алимайдон қишлоғидаги Мулла Мулла Турсунмуҳаммад мадрасаси, Булоқбоши қишлоғидаги Пиратбой Тўра мадрасаси; Бўри қишлоғидаги Имом ота мозори мадрасаси ва шу қишлоқдаги Домулла Раҳимқул мадрасаси.
27. Ўз МА, И-19-жамғарма, 1-рўйхат, 34969-иш, 22-варақ.
28. Алимов И. Қўқон хонлиги мадраса ва мактаблари тарихи. – Тошкент: Фан, 2017. – Б.293.
29. Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистан мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Андижон, 1995. – Б.88; Сборник материалов по мусульманству. – Санкт-Петербург, 1899. – С.41. Қориҳоналар сони бўйича 1875 йили 235 тани, 1908 йилда 373 тани ташкил этган.
30. Современный кишлак Средней Азии (Социально-экономический очерк). Выпуск VI. Исфаринская волость. – Ташкент: Ср.-АЗ. бюро ЦК ВКП(б), 1927. – С. 12.
31. Ўз МА, И-1-жамғарма, 18-рўйхат, 29-иш, 578-варақ.
32. Ўз МА, Р-94-жамғарма, 5-рўйхат, 88-иш, 64-варақ.
33. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг). – Москва: Академ. пед.наук РСФСР, 1960. – С. 333.